

ФЕНОМЕН НЕНАДІЙНОГО РОЗПОВІДАЧА У ПОВІСТІ «НА ТОЙ БІК» ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Марія Підодвірна

Аспірантка кафедри теорії і методики української та світової літератури
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка (УКРАЇНА),
46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Літературу початку ХХ століття характеризують як явище надзвичайно цікаве та неординарне. Криза світогляду попередніх епох, нові соціальні реалії вимагали нових підходів до розуміння дійсності, нового мислення. Як зазначає М. Жулинський, «в історії розвитку естетичної і художньої культури України важко відшукати такий період інтенсивного накопичення і перетинання багатьох естетичних моделей і систем, яким був кінець ХІХ – початок ХХ ст.» [4, 41].

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Попереднє століття актуалізує нову наративну стратегію, що полягає у чіткій диференціації учасників комунікативного акту. Слід розрізняти світ автора і світ героя, а також зважати на специфіку презентації суб'єктів авторської й наративної структур. Автор не тільки творить текст, але й передбачає реакцію, ставлення читача. Наратор же моделює структуру оповіді і визначає пріоритети фікційного світу, які сфокусуються в текстовому просторі.

Яскравим представником української культури цього часу є Володимир Винниченко. В українському літературознавстві досліджено окремі аспекти його творчості. Увагу привертають оповідання та романи, але середні жанрові форми вивчені недостатньо, зокрема повість «На той бік» (1924 р.). У дослідженнях цей твір згадується лише як етапний у зображенні національно-визвольної ідеї. Але чи це є основним задумом? Адже, щоб досягнути всю глибину цього витвору мистецтва потрібно придивитись до кожної деталі і зрозуміти, що у тексті немає нічого випадкового, непотрібного.

Уже у першому реченні повісті відчувається іронія: «Колись-колись давно, місяців два-три тому, доктор Верховдуб обережно й дбайливо ніс через життя келех своєї мудрости, зібраної по краплі з гірких і солодких квітів буття.», якою пронизаний весь твір. Основне, на що в першу чергу потрібно звернути увагу при прочитанні твору – власні враження. Вчинки героя супроводжують дуже дивні інтерпретації, які збивають з пантелику. Реципієнт вловлює багато невідповідностей, які ні в якому разі не потрібно відкидати, а навпаки, досліджувати. Побачивши певні знаки, уважний читач зрозуміє, що наратором є сам доктор Верховдуб, який розповідає нам про події, які вже відбулись. Але як розповідає? Історія викликає двоякі враження: з одного боку іронія, невідповідність між думками та вчинками, патетика у змалюванні себе та благословенного світу відштовхують, а з іншого нас приваблюють моменти пригадування дитинства, де кожен впізнає себе і свої відчуття у той період. Сингулятивний та ітеративний режими у поєднанні підтримують увагу. Але самі факти вибивають читача з гармонії. Виникає конфлікт між відношенням до подій та самими подіями. У реципієнта виникає когнітивний дисонанс. Він балансує у самих відношеннях – повірити, чи тримати дистанцію? Верховдуб, який постійно перебуває у неузгодженості зі світом сам стає тим поштовхом, який збуджує до роздумів і заставляє шукати причину нецілісності. І лиш в той момент, коли читач зрозуміє, що довіряти доктору не можна – відкриваються інші смисли і автор аплодує вмільому, навіть ідеальному читачеві. Отже, ключ до розуміння повісті □ феномен ненадійного розповідача.

Поняття ненадійності було запропоновано У. Бутом у фундаментальному дослідженні «Риторика прози» [1], в якій він писав про свідомо закладені в художньому тексті недостовірності. Бут розглядає недостовірність у співвідношенні з поняттями імпліцитного автора і наративної дистанції. З точки зору У. Бута наратор «надійний, якщо він говорить або діє відповідно до поняттям норми, прийнятої у творі (тобто з поняттям норми, прийнятої імпліцитним автором) і ненадійний, якщо ні» [1, 158-159]. Якщо читач виявляє, що недостовірність закодована в тексті імпліцитним автором з метою створення іронії, значить він розпізнав наративну дистанцію між імпліцитним автором і наратором, і за спиною наратора відбувається таємне зближення імпліцитного автора і читача [1, 300-309]. Трактуючи У. Бута наративної недостовірності характеризується наступним. По-перше, він звертає увагу на той вплив, який чинить недостовірність на все враження від твору. Якщо наратор ненадійний, то «змінюється все враження від твору, про який говорить наратор» [1, 158]. По-друге, аргументи У. Бута мають яскраво виражений етичний характер. Він визнає, що недостовірність пов'язана з різноманітними риторичними прийомами, але в його мові часто з'являються вирази «чеснота» і «моральне почуття». По-третє, хоча в тексті недостовірність вимірюється дистанцією між наратором і імпліцитним автором, в плані інтерпретації наративна недостовірність залежить від читацьких висновків, оскільки вона зазвичай властива гомодієгетичному оповіданню, в якому читач може виводити поняття норми імпліцитного автора тільки із слів наратора і виявляти недостовірність в оповіданні, тільки виходячи з власного авторитетного судження [1, 239-240]. Сприймаючи недостовірність наратора, читач, який розділяє авторську іронію, може отримувати задоволення, «в якому поєднуються гордість від того, що (він сам) має знання, насмішку над неосвіченим наратором і відчуття змови з мовчазним автором» [1, 304-305]. По-четверте, оскільки недостовірна нарація руйнує «конвенцію абсолютної надійності», то вона може призводити як до «втрат», так і до «придбань заради якихось художніх цілей» [1, 175]. Втрати включають в себе неможливість вийти за межі конкретного місця дії, особливо за кордон бачення ненадійного наратора. Якщо наратор збитий з пантелику, шлях читацької інтерпретації через це може стати «утрудненим, ризикованим» [1, 239]. По-п'яте, недостовірність могла б породити в читацькому сприйнятті «подвійні, іноді суперечливі» ефекти. Наприклад, коли в мові наратора «виявляється помилка, сама помилка відштовхує нас», в той час як «акт чесного самовикриття нас притягує» [1, 240].

Також В. Шмід дає дуже повну типологію наратора і звертає увагу на аспект ненадійності. У випадку «ненадійного оповідача» (unreliable narrator) відбувається порушення негласного договору між автором і аудиторією, згідно з яким події описуються такими, які вони є. Найчастіше, якщо автор все ж таки віддає перевагу «зіграти не за правилами», факт обману відомий спочатку, як у випадку, коли беремо в руки розповіді Мюнгаузена [6]. У наратології недостовірність, або ненадійність – це характеристика наративного дискурсу. Якщо оповідач невірно або недостатньо повно повідомляє про події та людей, інтерпретує і оцінює їх, він є ненадійним або недостовірним. У літературних наративах автор зазвичай використовує наративну недостовірність як риторичний засіб, лиш іноді вона стає результатом авторської помилки.

Важливо також згадати про сюжет і фабулу. Критерій розмежування — можливість або неможливість переказу. Вихідний зміст слова «фабула» (лат. *fabula*, фр. *fable*, англ. *fable*, нім. *Fabel*) — байка, казка, історія, переказ, а поняття «сюжет» означає предмет, тобто те, для чого написаний твір. Сюжет — це мета автора, а фабула — засіб досягнення цієї мети.

Але якщо на основі однієї фабули виникають два сюжети? Як бути і що робити в такій ситуації? Перш за все, потрібно зрозуміти, що подія тільки тоді відбудеться, коли її хтось побачить, інакше вона просто не існує. Обо'язково повинен бути свідок події та його точка зору, через яку ми сприймаємо факти. А якщо очевидець недостатньо чесний?

Що таке подія? Це сам факт плюс його інтерпретація, яка може бути абсолютно різною у двох персонажів, які спостерігали одне і те ж явище.

Маючи одну фабулу, ми протиставляємо їй два сюжети: перший – той, що намагається нам запропонувати доктор Верховдуб, другий – той, що читач реконструює сам. В цьому

твори у підкреслено-загостреній формі знаходить свій вияв основна функція фабули □ створює підставу для порівняння, тло сприйняття сюжету.

Повернімось до повісті. Експіцитний автор – є режисером всього дійства, всього твору. Верходуб теж влаштував виставу, щоб показати свою «мудрість» та «героїзм». Саме тому, що постановки двох режисерів накладаються одна на одну, читач відчуває певну невизначеність. Ефект ненадійного розповідача виникає тому, що той, хто розповідає історію є зацікавленою особою, а тому не потрібно чекати від нього об'єктивної оцінки. Недостовірність змінює враження від твору. Нам розповіли одну історію, а запам'ятали ми іншу. Верходуб хотів показати себе представником еліти, філософом, героєм, борцем за кохання, але в процесі декодування ми побачили слабку людину, лжеінтелігента без патріотичного духу, який жив у своєму маленькому світі, де придумав собі роль «спокусника повітових красунь». Єдине, що цінував він у житті – колекцію жінок. Саме це бажання рухало ним. У випадку доктора до слів благородство, щирість, кохання неодмінно потрібно додати префікс псевдо-, адже ним керують не справжні почуття, а інстинкти та нагода отримати нагороду.

Отже, особливість ненадійного розповідача полягає у тому, що його нарративний голос обмежено режисерською діяльністю абстрактного автора як розповідної інстанції, у результаті чого читацька рецепція набуває двоїстих обрисів і читач протягом усього тексту не має однозначної оцінки з приводу характеристики персонажів і специфіки подій. Це ускладнює сприйняття авторської ідеї, тому, можна зробити висновок, що через нерозуміння структури розповіді, твори часто не беруться до уваги.

ВИСНОВКИ

У світовому літературознавстві, на відміну від українського, феномен ненадійного наратора неодноразово привертав увагу науковців. І не дарма, бо часто знання природи цієї інстанції □ є ключовим фактором до розуміння всього твору мистецтва, як у випадку з повістю «На той бік» В.Винниченка.

У творі використано структурний принцип текстуального поліфонізму, а також різнопрямована дискурсивна практика, які розширюють обрій зображуваного. Окрім змальованих трагічних картин національно-визвольної боротьби, Володимир Винниченко розкриває приховані психологічні механізми, задній план душі. В стані роздвоєння Верходуб особливо гостро відчуває самотність. Зростає екзистенційне напруження стану покинутості людини в абсурдному світі. Трагічні зміни реалій були наслідком глобальних конфліктів національного, й суспільно-політичного масштабу, проте в художній структурі це стало лише поштовхом для розкриття, насамперед, внутрішнього конфлікту, аналітичної, психологічної роботи над особистістю героя, що боровся (або мирився) із зміною як зовнішніх, так і внутрішніх орієнтирів свого тривожного світу.

Прочитавши вперше повість, в читача виникає відчуття, наче щось він упустив. Ставлення до доктора Верходуба неоднозначне і це стимулює ще раз звернутись до тексту. Детально проаналізувавши твір, ми визначили, що це враження викликає інстанція ненадійного розповідача. Наратор розповідає нам свою історію, але в якусь мить ми перестаємо йому вірити і, наче пазли, збираємо окремі фрагменти, формуючи нову, зовсім іншу розповідь. Попри слова наратора-Верходуба, перед нами постає інша картинка. «Наш філософ» вибудовує шлях втечі від свободи, перекладаючи відповідальність за майбутнє на фатум, долю, переносючи в сьогодення стоїтичне світосприйняття. Герой повісті лицемірно запевняє читача: коли творять гармати, епікурівські ідеї стають непотрібні, і водночас обминає релігійні цінності та уникає жаху подібно до Епікура. Сповнене суперечностей вчення стоїків дає захист тим, хто, як і Винниченковий герой, ховався від особистої відповідальності за хисткі й вигідні утопічні ідеї та детерміновані ними власні вчинки, формували «свою» мудрість, еkleктично поєднуючи ті аспекти філософських теорій, що, незалежно від часу їх функціонування, могли служити певним моральним виправданням слизького життєвого шляху.

Аналізуючи повість, деякі вчені вважають, що образ докора Верходуба подано в еволюції. Мовляв з несміливого, інертного чоловіка він перетворився у свідомого патріота.

Але чи дійсно це так? Запевнення героя, підпорядкованого ігровій ситуації, принципи, позиція (національна, громадянська, соціальна) залежать від утопічних ілюзій, а здатність на вчинок, можлива лише в стані відчаю, не дають підстав для оптимістичного висновку. Національне почуття у Верходуба навіть після втечі із полону, поступається мріям про Наяду. Зустрівши дівчину, він з великим натхненням розпочинає пригоду, прикриваючи свою спустошеність маскою гравця. Маски «філософа», «теософа», «картюра», «доктора медицини» калейдоскопічно змінюють одна одну, з'являється нова маска «відважного лицарства». У Верходуба з'являється нова мета – міфічна Наяда. Він всіма силами створює ілюзію благородних прагнень, намагаючись приховати від Ольги духовну пустоту. У нього завжди знайдуться аргументи для самовиправдання. Філософія Верходуба ламається у ситуації вибору, коли необхідна концентрація всіх внутрішніх резервів. У межовій ситуації «бути чи не бути?» зразу ж зникає «металевий смак у роті», «легкий холодок». Рятуючи своє життя, Верходуб робить крок до зради Ольги-Наяди, не скидаючи, однак, перед нею маски «благородного лицаря». Перебуваючи в полоні у червоноармійців, доктор медицини, «філософ» розмірковує про життя, відкидаючи атараксію, нірвану, кантівський імператив як філософські іграшки, а честь, сумління — як мінливі поняття. Таким чином із віри в Наяду народжується зневіра, богоборчий пафос міфу змінюється мізерним страхом знеособленої істоти, а в трагічній ситуації мимоволі з'являються відтінки фарсу.

Чому ж попри змалювання Верходуба-героя, перед нами постає інший персонаж з кардинально протилежними рисами характеру? Чому ми не зовсім віримо словам розповідача? Які сигнали ловить читач?

Означимо симптоми ненадійності наратора:

змінюється все враження від твору, про який говорить розповідач;

змальоване «чесне» життя Верходуба має явний антиморальний характер;

через іронію і когнітивний дисонанс, який з'являється у читача в результаті невідповідностей слова і діла персонажа, можна зробити висновок, що не слід вірити історії, яку хоче розказати наратор, адже ряд чинників розповідає нам щось зовсім інше;

в нашому тексті, недостовірною нарація призводить до «придбань», які допомагають розкрити основні художні цілі, а саме: показати доктора Верходуба таким, яким він насправді є (тобто таким, яким його придумав Винниченко): ловеласом, псевдоінтелігентом, пристосуванцем, гедоністом;

ненадійність породжує подвійні, іноді суперечливі ефекти (згадка про дитинство викликає довіру, проте самопрезентація себе перед Наядою («Простий доктор, то є простий смертний. А доктор медицини науковий ступінь. Розумісте!») викликає іронію і недовіру;

постать Верходуба на протязі всього твору під підозрою і можна припустити, що наратор говорить нам менше, ніж сам знає (проте часто проговорюється) і подає тільки ту інформацію, яка йому вигідна;

наратор дає неправильну оцінку, яка пов'язана з віссю етики (він називає себе філософом, освіченою людиною, але не поводить і навіть не мислить, відповідно до звання. Еліта повинна спрямовувати масу в те, чи інше русло, натомість перед нами представник тієї ж маси, якою Верходуб гидує);

невірна оцінка, інтерпретація є результатом недосконалих цінностей.

Впізнавши всі ці симптоми, можна стверджувати, що наратор є зацікавленою, упередженою інстанцією і його беззаперечно можна назвати ненадійним.

Про що ця повість? Важко одразу дати однозначну відповідь. Зазвичай спільні переживання, випробовування стають ґрунтом для перетворення закоханості-пристрасті на справжнє кохання. Здавалось, з'явилась надія на оновлення справжніх людських почуттів. На переконання В. Винниченка, істинне почуття заперечує засліплену підпорядкованість, характерну для міфологічного сприйняття, передбачає співтворчість, що веде до єднання тілесного й духовного, до вистраждалої цілісності. Повість засвідчує: на війні, як у стихії, що протистоїть людському і природному стану, відбувається не тільки гартування сил особистостей, що потрапили у вир боротьби незагартованими, й не тільки розвиток, національної, політичної свідомості в тих, хто бореться за ідеали, а, насамперед, викристалі-

зовується ціннісний комплекс особистості, що незалежно від ступеня загартованості спроби зберегти звання людини з образом і подобою Божою.

Повість «На той бік» розкриває глибинні суперечності переломної епохи, що карбувалися у людській свідомості утопічними, ідеологічними, політичними фантомами. В. Винниченко, розкривши трагедію особистості, з психологічною майстерністю застеріг від однобокого погляду на людину, кинуту в вир революції, війни. Ідейно-філософське та психологічне багатоголосся повісті виходить далеко за межі твору, що переносить у сьогоднішній біль від важких ран історичної пам'яті і додає ще одну краплину філософської мудрості у келих неспокійного нашого століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Booth W.C. The Rhetoric of Fiction. - Chicago, London: University of Chicago Press, 1963. – 455 p.
2. Винниченко В. К. Раб краси: Оповідання, повість, щоденникові записи: Для ст.шк. віку / Упоряд., передм., приміт. В. Є. Панченка; Худож. оформл. О. В. Штанка. – К.: Веселка, 1993. – 383с.
3. Винниченко Р. В. К. Винниченко. Біографічна канва / Р. Винниченко // Статті й матеріали / Ред. кол.: Б. Подоляк, В. Порський, В. Чапленко. Нью-Йорк: УВАН, 1953. 9-16.
4. Жулинський М. Традиція і проблема ідейно-естетичних пошуків в українській літературі кінця XIX - початку XX століття // Записки НТШ. Том ССХХІV. Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – С.41
5. Жулинський М. Чесність із самим собою (Кілька слів напередодні 120-річного ювілею письменника і політика Володимира Винниченка) [Текст] / М. Жулинський // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2000. – № 1. – С. 6-7.
6. Шмид В. Нарратология. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.